

Imirsinova Azizaxon Ashurovna,
O'zbekiston milliy universiteti dotsenti

Email: imirsinovaaziza@gmail.com

Temirova Gulira'no Baxtiyorovna,
O'zbekiston milliy universiteti tayanch doktoranti

Email: guliranotemirova1026@gmail.com

Rustamov Asadbek Baxtiyorovich
O'zbekiston milliy universiteti magistri

Email: asadbey1410@gmail.com

UO'K: 582:581.93:502.75

**TOSHKENT SHAHRI URBANOFLOKASI SHAROITIDAGI
BUG'DOYDOSHLAR OILASI AYRIM TURLARINING MORFOMETRIK
KO'RSATKICHLARI**

Annotatsiya: Maqolada Toshkent shahri urbanoflora sharoitida o'suvchi *Poaceae* Barnh. oilasining keng tarqalgan turlarining morfometrik ko'rsatkichlari keltirilgan. Экологик мухит таъсирида турларнинг морфометрик кўрсаткичларидаги ўзгаришлар ўзаро солиштирилган.

Kalit so'zlar: urbanoflora, morfometrik ko'rsatkichlar, hayotiy shakli, areal tipi, balandlik mintaqasi, *Poaceae* Barnh. oilasi, *Bromus* L., *Aegilops* L.

Имирсинова Азизахон Ашуровна,
Национальный университет Узбекистана, доцент

Темирова Гулираъно,
Национальный университет Узбекистана, базавая докторант

Рустамов Асадбек Бахтиёрович
Национальный университет Узбекистана, магистр

МОРФОМЕТРИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ НЕКОТОРЫХ ВИДОВ СЕМЕЙСТВА ЗЛАКОВЫХ В УСЛОВИЯХ УРБАНОФЛОРЫ ГОРОДА ТАШКЕНТА

Аннотация: В статье приводятся морфометрические показатели некоторых видов семейства Злаковых, произрастающих в условиях городской флоры. Предпринята попытка составить конспект семейства *Poaceae* Barnh., распространенного в городской флоре города Ташкента. Сравнивали изменения морфометрических показателей видов под влиянием экологической среды.

Ключевые слова: урбанофлора, морфометрические показатели, жизненная форма, тип ареала, высотный район, семейство *Poaceae* Barnh., *Bromus* L., *Aegilops* L.

Imirsinova Azizakxon Ashurovna,
National University of Uzbekistan, associate professor
Temirova Gulirano,
National University of Uzbekistan, doctoral student
Rustamov Asadbek Baxtiyorovich
National University of Uzbekistan, master student

MORPHOMETRIC INDICATORS OF SOME SPECIES OF THE CEREAL FAMILY UNDER URBANOFLORE CONDITIONS CITY OF TASHKENT

Annotation: The article provides morphometric indicators of some species of the *Poaceae* family growing in urban flora. An attempt has been made to compile a summary of the family *Poaceae* Barnh., widespread in the urban flora of the city of Tashkent.

The changes in the morphometric parameters of species under the influence of the ecological environment were compared.

Key words: *urban flora, morphometric indicators, life form, habitat type, altitudinal region, family Poaceae Barnhart, Bromus L., Aegilops L.*

Kirish

XXI asrdagi eng muhim vazifalar qatorida antropogen ekotop va landshaftlarning floralarini tadqiq etish masalasini ustivor yo'nalishlardan biri sifatida sanab o'tish mumkin. Kishilarning atrof-muhitga ta'siri, ayniqsa, shaharlarda keskin holatda namoyon bo'ladi. Sanoati keskin sur'atlar bilan rivojlanib borayotgan, urbanizatsiya darajasi ortayotgan shaharlarda kishilarni o'simliklarga ta'sir etish darajasi bu borada olimlar to'playotgan bilimlarga nisbatan bir necha barobar tez kechmoqda. Olib borilgan barcha floristik tadqiqotlar asosan tabiiy landshaftlarning tur tarkibini aniqlashga qaratilgan bo'lib, Rossiya va Yevropa mamlakatlaridan farqli ravishda bu boradagi bilmilarimiz juda ham kam.

Yurtimizning urbanizatsiya sharoitida Poaceae Barhn. oilasi vakillari keng tarqalgan bo'lib, bu bo'yicha olib borilgan tadqiqdot ishlari kam sonni tashkil etadi. Ayniqsa, Toshkent shahri urbanoflorasida tarqalgan Poaceae oilasining to'liq taksonomiyasi, shahar bo'ylab tarqalishi bo'yicha ma'lumotlar deyarli kam.

Adabiyotlar tahlili

Quyidagi urbanofloraga bag'ishlangan tadqiqotlarga to'xtalib o'tamiz. 2011 yilda Yu.A. Postarnak, S.A. Litvinskaya tadqiqotlariga ko'ra Rossiya Federatsiyasining Krasnodar shahri urbanoflorasi tarkibida 76 oila, 303 turkumga mansub 713 tur ro'yxatga olingan bo'lib, shulardan Poaceae oilasining vakillari 60 tur bilan umumiy floraning 8,46%ni tashkil qilishi keltirilgan, shu bilan birga polimorf oilalar qatorida keltirilgan [2].

2018 yilda Qozog'istonning Olma-ota shahri urbanoflorasi bo'yicha G.A.Sadirova boshchiligida tadqiqot ishlari olib borilgan. Shaxar urbanoflorasida 73 oila 204 turkumga mansub bo'lgan 396 tur keltirilgan bo'lib, bular orasida Bug'doydoshlar oilasi vakillari polimorf oilalar qatorida ro'yxatga olingan.

Oilaning 22 turkumga mansub bo'lgan 28 turi qayd etilgan. Shahar urbanoflorasining 74,7% aborogen, 25,3% introduksiya qilingan turlarga to'g'ri kelishi keltirilgan, urbanofloraning asosiy qismini polearktik turlar tashkil qilishi ta'kidlangan. Hudud uchun begona sanalgan turlar soni 68 donadan iborat bo'lib, 54 turkum 20 oilaga mansub. Bulardan 15 tur Bug'doydoshlar oilasi vakillari to'g'ri keladi [4].

2012-2017 yillarda N.Raxmatova Toshkent Botanika bog'i sharoitida introduksiya qilingan doimiy yashil manzarali *Ligustrum*, *Pyracantha*, *Laurocerasus*, *Berberis* va *Buxus* turkumining ayrim turlarini o'rgangan [3].

Tadqiqot metodologiyasi

Ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishda o'simliklarning tur tarkibi "Flora Uzbekistana" [6; 290-299-b.]. Flora SSSR [5; -778 b.], FLORUZ elektron tizimi (www.floruz.uz) [7], <http://www.theplantlist.org/> [8], <http://www.worldfloraonline.org/> [9], <http://powo.science.kew.org/> [9] bo'yicha aniqlandi. Ўсимликларнинг морфологик хусусиятларини ўрганишда З.Т.Артюшенко, А.А.Федоровларнинг "Атлас по описательной морфологии высших растений" [1; -392 б.] асарларидан фойдаланилди.

Tahlillar va natijalar

Tabiatga biotik, abiotik va antropogen omillar ta'siri natijasida ekotizimlarda sodir bo'layotgan transformatsiya jarayonlari mahalliy biologik xilma-xillik, xususan, tur tarkibini aniqlash hamda o'simlik dunyosi ob'ektlarini biohujjatlashtirish tadqiqotlariga yanada katta e'tibor qaratish lozimligini talab etmoqda. So'nggi yillarda, O'zbekistondagi mahalliy floralarni har tomonlama o'rganish borasida maqsadli tadqiqotlar ko'lamini ortib bormoqda, natijada mintaqalarning tur tarkibi, undagi ma'lum bir guruhga mansub bo'lgan o'simliklar populyatsiyasining holati, tabiiy zaxirasi va shu kabilar o'rganilib kelinmoqda. Shular singari urbanofloralar va invaziv turlarni o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq. Toshkent shahri misolida bug'doydoshlar oilasini tur tarkibini inventarizatsiya qilishning zarurati shunda-ki, so'nggi yillarda yurtimizga chet eldan kelayotgan turistlar oqimining ortishi,

ko'kalashzorlashtirish maqsadida gazonlarning ko'p miqdorda olib kelinishi hamda shaharsozlikning rivojlanishi bilan izohlanadi. Olimlarning ta'kidlashicha, mazkur oila vakillari nisbatan tez moslashuvchan turlarga boyligi bilan boshqa oila vakillaridan farqlanadi. Shu bilan birga tarqalish diapazoni ancha yuqori bo'lgan vakillari keng tarqalgan. Shunday ekan oila vakillarining tur tarkibini aniqlash va invaziv turlarni tabiiy floraga kirish qonuniyatlarini ochib berish muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Olib borilgan tadqiqot ishlari, adabiyotlarda keltirilgan ma'lumotlar hamda O'zbekiston Milliy Gerbariy fondida saqlanayotgan na'munalarni tahlil qilish natijasida Toshkent shahri urbanoflorasida tarqalgan Poaceae Barnhart oilasining konspektini tuzishga harakat qilindi. Mazkur konspektida turning nomi, ilk nashri, o'zbekcha nomi, xayotiy shakli, araela tipi, uchrash balandlik mintaqasi, tuprog'i va xo'jalikdagi ahamiyati keltirilgan.

***Bromus L.*—Yaltirbosh**

B. danthoniae Trin.— Dantoni yaltirboshi, taroqbosh. Bir yillik o't. Bo'yi 15—60 sm. Poyasi tuksiz yoki qisqa tukli. Barglari qalami, yassi, qisqa tukli. Barg tilchasi 3 mm uzunlikkacha. Ro'vagi qisqargan uzunligi 10 sm gacha. Shoxlari yoyiq, boshqolari qisqaroq. Boshqolari 4 sm gacha, 6—16 gulli, rangli yoki yashil, tekis o'tkir kirrali. Boshqoq qipig'i lansetsimon, yalang'och yoki yoyiq. Pastki gul qipig'i cho'zinchoq-ellipssimon 15 mm uzunlikkacha,. Boshqolari, keng tepa qismi torayib boradi, yalang'och yoki har hil tukli. Pastki gul qipig'i 3 qiltiqli, pastgi gullarda 1 qiltiqli. changchilari 1,2-2 mm uzunlikda yon tomonlari yalpoq. Gulning pastki qipig'i o'rta va tepa gullari 2 ta qo'shimcha gul qipig'idan iborat. 3-14 mm uzunlikda kam hollarda qipiqsiz.

May — iyul oylarida gullab urug'laydi. Cho'l, adir va tog' zonalari, ekin maydonlari, bog' va daryo bo'ylarida o'sadi.

B. sterilis L.— Mevasiz yaltirbosh. Bir yillik o't. Poyasi to'g'ri, qisqa tukli, silliq. Bo'yi 30— 70 sm. Poyaning pastida joylashgan barg novi tukli, yuqoridagilari tuksiz. Barg tilchasi uzunligi 2 mm gacha, uchburchaksimon, kipriksimon. Bargi tekis, chiziqli, kengligi 2-5 mm gacha, qisqa-tukli. Ro'vak

uzunligi 20 sm gacha. Boshqacha 5-10 gulli, uzunligi 3-5 sm, yashil yoki binafsharang, cho‘zinchoq-chiziqli. Boshq qipig‘i uzun uchli, yalang‘och chiziqli; pastki uzunligi 10 mm, yuqori 15 mm uzunlikda. Pastki gul qipig‘i chiziqli-nashtarsimon. Ostki gul qipig‘ida, asosan 3 ta qiltiq bor, ayrim hollardagina boshqachaning eng pastdagi gulida ostki gul qipig‘i bir qiltiqli bo‘lishi mumkin.

April — iyun oylarida gullab urug‘laydi. Adir va tog‘ zonasidagi butalar orasi, yong‘oqzorlar, yo‘l yoqalari, ekinzorlarda o‘sadi.

B. tectorum L.— Tom yaltirboshi, yaltirbosh, cho‘chqayoli. Bir yillik o‘t. Poyasi to‘g‘ri yoki ko‘tarilgan, yalang‘och yoki ro‘vak osti tukli. Bo‘yi 15—40 sm. Pastki barg qini tukli, yuqori barglar yalang‘och. Tilcha uzunligi 3 mm gacha, uchli, barglari qalami, kengligi 2—4 mm, uzun tukli. Ro‘vak uzunligi 15 sm gacha, qalin, osilgan, ingichka bir tomonlama Boshqachasi 2—3 sm, 5—10 gulli, chiziqli, pastga toraygan, tepaga cho‘zilgan, yashil yoki binafsha rang. Boshq qipig‘i chiziqli-lansetsimon, tukli; pastki uzunligi 6-8 mm, 1 tomirli, yuqori 9-12 mm uzunlikda 3 tomirli. Pastki gul qipig‘i nashtarsimon. 12 mm uzunlikkkacha tukli, o‘tkir ikki tomonlama cho‘qqisi bilan. Uzunligi 12 mm gacha bo‘lgan to‘g‘ri qiltig‘li.

April — iyul oylarida gullab urug‘laydi. Cho‘l, adir va tog‘lar, ekinlar orasi, yo‘l yoqalarida o‘sadi.

***Aegilops L.*—Ettibo‘g‘im**

Aegilops cylindrica Host. – silindrik qasmoldoq. Bir yillik o‘t. Boshqacha qipidlari yaxshi rivojlanmagan, qiltiqli. Boshqlari kam sinuvchan. Boshqlari ensiz 3-4 mm kenglikda, silindrsimon, yalang‘och yoki g‘adur-budur. Kam hollarda tukchali. Uzunligi 20-70 sm. Ushbu turda ham yuqorigi boshqachalarda qiltiq yaxshi rivojlangan bo‘lib uzunligi 7-8 sm atrofida. Har bir boshqda boshqachalar soni 5-8 ta. Boshqacha uzunligi 9-12 mm. boshqachalari slindirsimon. Boshqacha qipig‘i bir tishli va bir qiltiqli bo‘lib, boshqacha qipig‘i 1 sm. Tashqi gul qipig‘i qiltiqsiz. Barglarinining uzunligi 4-12 (-20) sm, kengligi 2-5 (-10) mm. Barg yaproqlarining yuzasi tuksiz yoki mayda, kam tukli. Urug‘lari lanselatsimon. Donning uzunligi 7,03 -7,08 mm; kengligi esa 2,2 - 2,8 mm

oralig'ida. 1000 urug' og'irligi 8,2 - 8,7 gr. Rangi och yashil, barglari *Ae. tauschii* singari yoyilgan holda bo'ladi.

O'rta, sharqiy va janubiy-sharqiy Yevropa, G'arbiy va O'rta Osiyoda keng tarqalgan. *Ae. cylindrica* qumli tuproqlarda, yo'l bo'ylarida, tog' yon bag'irlarida, madaniy o'simliklar orasida, cho'l yerlarida uchraydi [11].

Aegilops triuncialis L.-uch dyumli qasmaldoq. Bir yillik o't. Boshhoqlarning uzunligi 3-6 sm; unumdor boshhoqchalar kam. Har birida 3 - 6 boshhoqcha bor. Boshhoqchalari qattiq yoki mo'rt. Boshhoqchalari lansetsimon, burushgan kam xolatlarda tukchali, boshhoqcha qipidlari 2-3 o'tkir tishli. Tashqi gul qipig'i qiltiqli. Urug'i gul qipidlariga yopishmagan. Donning uzunligi 7,06 - 7,52 mm; kengligi esa 2,33 - 2,83 mm oralig'ida. Uzunligi 35-60 sm. Barglarining uzunligi 5-10 sm; Kengligi 3-7 mm. Barglarning yuzasi tuksiz ba'zan mayda tukli. Boshhoqlar butunlay tushib to'kiladi. 1000 urug' og'irligi 7,6 - 8,9 gr. Rangi to'q yashil, barglari qolgan turlarga nisbatan tik ko'tarilgan.

Aegilops triuncialis L.- Yevropa, mo'tadil Osiyo, Hindiston yarimoroli va Shimoliy Afrikada, Tojikiston, Turkmaniston, Turkiya, Ukraina, O'zbekiston va boshqa ko'plab davlatlarda keng tarqalgan bo'lib, asosiy yashash joyi adirliklar, yo'l chetlarida, o'rmon, o'tloqlar, toshli qoyalar hisoblanadi [11].

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, so'ngi yillarda antropogen omillar va urbanizatsiya sharoitida o'simlik olamining kamayib borayotganini yoki yo'qolib ketayotgani ni ko'rishimiz mumkun. Bunga asosiy sabab, yurtimizda tobora rivojlanib borayotgan shaharsozlik, texnika-texnologiyalar o'simlik va hayvonot olamiga o'zining salbiy ta'sirini o'tkazmay qolmaydi. Shu sababli, Poaceae oilasi ayrim vakillarini Toshkent shahri urbanoflorasi bo'ylab tarqalishi, turlarning biekologiyasi o'rganish ularni ko'paytirish va madaniylashtirish yo'llarini ishlab chiqishga xizmat qilishi mumkun.

Zamonaviy shahar yoki boshqa aholi yashash joylari, ko'p sonli muhandislik inshootlari, yo'llar, maydonlar, ochiq joylar, suv havzalari atroflari, bog'lar, hiyobonlar va sayilgohlarga ekiladigan hamda tabiiy o'sayotgan turlarning qanday

ekologik sharoitlarda o'sishini hisobga olgan holda ko'kalamzorlashtirishga tavsiya qilinsa maqsadga muvofiq bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Артюшенко З.Т., Федоров Ал.А. Атлас по описательной морфологии высших растений. Плод. – Л.: Наука, 1986. -392 с.
2. Постарнак Ю.А., Литвинская С.А. Урбанофлора города Краснодара // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. 2011. Т. 13, № 5(3).
3. Рахматова Н. Интродукция қилингн айрим доимий яшил буталарнинг вегетатив кўпайтириш биологияси. Автореф. дисс. ... канд. биол. наук. – Ташкент, 2018. – 46 с.
4. Sadyrova G. A., Inelova, Z. A., Yessimsitova, Z., Dzhamilova, S. M., Baizhygitov, D. K., & Dauletbaeva, M. M. (2018). Analysis of urban flora of the city of almaty (Kazakhstan) // OnLine Journal of Biological Sciences, 18(3), 365-376.
5. Флора СССР. – М.: Л. АН СССР. -Т.2. 1934. -778 с.
6. Флора Узбекистана. – Т.: АН СССР. Узб. Филиал. –Т. 1. 1941. -С. 298-299.
7. www.floruz.uz
8. <http://www.theplantlist.org/>
9. <http://www.worldfloraonline.org/>
10. <http://powo.science.kew.org/>
11. <https://www.iucnredlist.org>.